

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ СЕЛА ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ

У статті розглянуто соціально-економічне становище населення сільських територій окремих областей Західного регіону, на основі статистичних даних проаналізовано його кількісні зміни, показано вплив негативних тенденцій соціально-економічного розвитку села на відтворення людських ресурсів, наведені пропозиції щодо факторів покращення природного відновлення сільського населення.

In the article is considered socially economic position of population of agricultural areas of separate parts of Western region. Based on the statistic data, were analyzed its quantitative changes, was shown influence of negative tendencies of socially economic development of village on reproduction of human resources were shown propositions about factors of improvement natural recreation of rural population.

Ключові слова: сільське населення, людський потенціал, тенденції, криза, чисельність населення, соціально-економічні фактори, заклади, сільська місцевість.

Keywords: rural population, human potential, tendencies, crisis, quantity of population, socially economic factors, establishments, rural area.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Упродовж 1990—2008 рр. спостерігається значний спад чисельності населення України та більшості показників рівня його життя. З особливою гостротою ці негативні процеси проявляються в сільській місцевості, де соціально-економічна криза виявилась надзвичайно гострою. Серед складних і важливих проблем соціально-трудових відносин чільне місце займає проблема демографічного розвитку трудових ресурсів.

Дослідженню окресленої проблеми відтворення людських ресурсів села, зростанню рівня життя сільського населення, його взаємозв'язку з розвитком сільського господарства присвячені праці багатьох вітчизняних вчених, зокрема Д. Богині, О. Богущого, О. Біттера, В. Гейця, С. Гудзинського, М. Долішнього, О. Єрмакова, С. Злупка, Е. Лібанової, О. Онищенко, Б. Пасхвера, І. Прокопи, П. Саблука, Р. Тринька, В. Юрчишина та багатьох інших [2, 3, 4, 5].

Водночас у наукових працях з даної проблеми не знайшли достатнього відображення специфічні умови досліджуваного регіону, де є перевага сільського населення над міським, а тому вважаємо за необхідне проведення наукових досліджень проблеми відтворення людських ресурсів села окремих областей Західного регіону та впливу на його хід соціально-економічних факторів розвитку суспільства.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Досліджуючи процес відтворення людських ресурсів села окремих областей Західного регіону, необхідно, дотримуючись певної методологічної схеми, виявити вплив соціально-економічних факторів на процес відтворення сільського населення, існуючі проблеми в

цьому напрямку в досліджуваних областях, запропонувати своє бачення щодо шляхів покращення ситуації природного відтворення сільського населення.

Для досягнення такої мети автором використано загальнонаукові методи дослідження, зокрема аналіз і синтезу, аналогії та формування висновків.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Скорочення населення країни протягом ХХ століття спостерігається вже четвертий раз. Але на відміну від попередніх періодів, коли такі втрати були обумовлені найгострішими соціальними потрясіннями, — Першою світовою та громадянськими війнами, голодомором та репресіями 30-х років, Другою світовою війною, в наш час воно було цілком очікуваним. Кризові явища періоду реформ лише прискорили реалізацію давніх прогнозів демографів.

Відтворення сільського населення і розвиток соціальної сфери села — це взаємозв'язані та взаємозумовлені явища. Розвиток соціальної сфери сприяє розширеному відтворенню селянства й демографічному розвитку села, а розширене відтворення селянства диктує об'єктивну необхідність розвитку соціальної сфери села та поліпшення умов життя. Результати досліджень дають підстави визначити сучасну демографічну ситуацію у сільській місцевості України як гостро кризову, яка може створити серйозну загрозу відтворенню селянства та призвести до вимирання українського села.

Домінуючим фактором, що зумовив зменшення сільського населення за цей період, було його природне скорочення. Адміністративно-територіальні перетворення сільської місцевості, міграційний рух суттєво вплинули на кількісні зміни сільського населення.

На думку деяких науковців, рівень життя населення формується як результат соціально-економічної поведінки та взаємодії суспільних груп і прошарків. У процесі реалізації своїх інтересів вони отримують для особистого споживання різну кількість і якість елементів рівня життя [3].

Зміна чисельності сільського населення синтезує сумарну дію динамічних зрушень різних вікових груп. Абсолютне зменшення жителів села відбувається переважно внаслідок інтенсивного скорочення їх демографічної основи — дітей віком до 15 років. Лише протягом 1990—2007 рр. кількість їх зменшилася на 18,0%, а майже кожний третій житель села став пенсіонером за віком.

Таким чином, структурно-динамічні зрушення чисельності сільського населення України відбуваються у двох протилежних напрямках: з одного боку, зменшується кількість дітей, підлітків й осіб працездатного віку, з другого — зростає кількість пенсіонерів. Отже, сільське населення України швидко старіє, звужується демографічна основа його відтворення. До того ж темпи цих динамічних зрушень набули стабільного, тенденційного характеру. За критеріями Е. Россета і шкалою ООН щодо вимірників старіння населення, надзвичайно старим сільське населення України було ще в 1974 р. Нині показники старіння його багаторазово перевищують показники допустимого рівня.

Середньорічні темпи скорочення кількості осіб працездатного віку в 1980-1990 рр. майже в тричі перевищили показники попереднього десятиріччя, в 2000—2007 рр. вони не зменшилися. Отже, збільшується демографічне навантаження на селян фертильного віку (15—49 років). Розрахунки показують, що коефіцієнт демографічного навантаження людьми похилого віку за цей період зростає, а дітьми і підлітками — зменшується. Таким чином, витрати життєвих сил покоління батьків спрямовані переважно на утримання людей старше працездатного віку, а не на поповнення молодого покоління селян. Така тенденція набула сталого характеру. Якщо в 1990 р. у структурі сільського населення вікова група 0—15 років становила 22,2%, а серед працездатних контингентів переважали вікові групи 30—35 років (жінки) і 40—45 років (чоловіки), то в 2000—2007 рр. на перше місце вийшли особи відповідно 50—55 і 60—65 років, тобто населення перед пенсійного і пенсійного віку.

Основною складовою демографічної кризи в сільській місцевості є різке зниження народжуваності, про що свідчать динаміка кількості народжень та показники інтенсивності цього процесу. За 1990—2002 рр. абсолютна кількість народжених зменшилась на 33,8%. Загальний коефіцієнт народжуваності (кількість народжень у розрахунку на 1000 чол. населення) знизився від 12,7 % у 1990 р. до 9,0 % у 2002 р., або на 29,1%, а протягом лише одного покоління (1980—2002 рр.) — в 1,6 раза.

Для областей досліджуваного регіону цей показник також є негативний. Так, природний приріст на 1000 наявного населення для Івано-Франківської області з 5,1 в 1990 році зменшився до -1,9 в 2006 році, для Тернопільської області він становив відповідно 1,4 в 1990 році і -4,4 в 2006 році, а у Львівській області — відповідно 9,8 у 1990 році і -8,7 у 2006 році.

До соціальних причин зниження народжуваності також можна віднести зміни в соціальному статусі жінки, розширення сфери її поза сімейних інтересів, підвищення рівня освіти та зайнятості. Масове залучення жінок у

суспільне виробництво, необхідність у задоволенні їх освітніх професійних та громадських інтересів зумовили малодітність та бездітність. Унаслідок цього протягом останніх 10—15 років дітородна ситуація в українських сім'ях значно погіршилася. Стрімке зниження рівня життя і утворення глибокого розриву між його стандартами та реальним рівнем призвело до того, що 80% молодих подружжій пар віддає перевагу не дводітності, а створенню умов для забезпечення належного рівня доходів, близько двох третин — наявності окремої квартири.

За останні роки значно зріс коефіцієнт природного скорочення. Природне скорочення сільського населення в умовах інтенсивного його старіння пододало критичні межі сучасного типу відтворення і веде до вимирання. Основною причиною такої ситуації є зниження життєвого рівня селян і погіршення якості медичного обслуговування.

Проведені дослідження в областях Західного регіону показали, що всі основні показники захворювань мають негативну тенденцію. Так, кількість усіх захворювань у Івано-Франківській області збільшилась з 843,2 — 1990 рік, до 1167,9 — 2007 рік, що становить 38,5%; у Львівській області ці дані відповідно складають 1793 і 2172 тисяч осіб, що становить 21,1%; у Тернопільській області в 2000 році кількість усіх захворювань 660,5 тис. осіб, а в 2007 — 726,4 тис. осіб.

Найбільш критична ситуація, як видно із наведених даних, характерна для захворювання на активний туберкульоз, де у всіх областях досліджуваного регіону кількість захворювань збільшилась майже у два рази. Всі ці негативні тенденції викликані в першу чергу незадовільним соціально-економічним становищем сільського населення. Найбільш тривожним є те, що за досліджуваний період ці негативні явища з року в рік посилюються, що говорить про збільшення соціальних проблем на селі, всупереч всім намаганням української влади покращити ситуацію.

Сучасний стан соціально-економічної інфраструктури сільських територій підтверджує наявність глибокої кризи. Скрутне становище економіки села, тривале недофінансування соціальної сфери призвели до загрозі фізичного руйнування її матеріально-технічного потенціалу.

Якщо проаналізувати цю ситуацію в областях досліджуваного регіону, то бачимо, що загальний житловий фонд збільшився. Так, для Івано-Франківської області у 2006 році він становив 18582 тис. м² загальної площі проти 15415 тис. м² у 1990 році, для Львівської області відповідно — 233503,0 тис. м² і 19718,4 тис. м², для Тернопільської — 14700 і 13300 тис. м². Цей же ж показник для міського населення складає: для Івано-Франківської області — 11918 тис. м² у 2006 році і 9620 — у 1990 році; для Львівської області — 28561,9 тис. м² у 2006 році і 24364,3 у 1990 році; для Тернопільської області — 9700 тис. м² у 2006 році і 7400 — у 1990 році. Із досліджуваних областей тільки у Львівській області житловий фонд міста у 2006 році є більшим, ніж у сільській місцевості. Разом з тим аналіз обладнання житлового фонду показує, що у містах він набагато кращий. Так, наприклад, водоводом у Львівській області із сільського житлового фонду на кінець 2007 року обладнано всього 15,5% житла, в той час, як для міського житла цей показник становить 83%; у Тернопільській області — 18,4% проти 76,1% (у 2006 році); у Івано-Франківській області — 3,9% проти 66,5%.

У незадовільному стані в селі перебувають об'єкти освіти, охорони здоров'я та культури. Наявна матеріальна база культурно-побутових об'єктів не відповідає нормам.

У сільській місцевості об'єкти освіти в більшості випадків не мають сучасних технічних обладнань для навчання, не вистачає педагогічного персоналу, а рівень його фахової освіти нижчий, ніж в місті. Охоплення дітей дошкільними закладами складало у 2007 р. в селі лише 28 %, в той час як у місті — 68 %. Уведення в експлуатацію нових дитячих дошкільних установ відбувається у край нерівномірно та повільно.

До негативних наслідків в соціальному плані призводить руйнування інфраструктури сільських лікувальних установ. Потенціал сільських дільничних лікарень скорочувався із року в рік, і лише в 2006 році позначилася слабка тенденція до певного виправлення ситуації.

Поспіль було практично припинено візні форми медичного обслуговування, знизилася обсяги та якість профілактичних медичних заходів. При порівняно не значному зменшенні кількості лікарняних і амбулаторно-поліклінічних закладів кількість лікарняних ліжок зменшилася суттєво. Так, у Івано-Франківській області при зменшенні кількості лікарняних і амбулаторно-поліклінічних закладів на 9 одиниць кількість лікарняних ліжок зменшилася з 18100 у 1990 році до 12630 — у 2007 році; у Тернопільській області при зменшенні кількості лікарняних і амбулаторно-поліклінічних закладів на 20 одиниць кількість лікарняних ліжок зменшилася з 15500 у 1990 році до 10100 у 2007 році; у Львівській області при зменшенні кількості лікарняних і амбулаторно-поліклінічних закладів на 24 одиниці кількість лікарняних ліжок зменшилася з 34300 у 1990 році до 24400 у 2007 році.

При дуже низькому рівні введення в експлуатацію установ культури форсовано старіють та зношуються їх основні фонди, збільшується число об'єктів, що закриваються без подальшого відновлення їх функціонування. Чисельність закладів культури клубного типу в сільській місцевості в загальному по Україні скоротилася за 2001—2006 рр. на 5 % (900 одиниць), а порівняно з 1990 р. — на 20 %.

Таке скорочення закладів культури характерне також і для областей досліджуваного регіону. Так, загальна кількість закладів клубного типу у Івано-Франківській області скоротилася з 823 у 1990 році до 723 у 2007 році; у Львівській області, відповідно з 1616 до 1397 і в Тернопільській області — з 936 до 869 закладів. При цьому слід зазначити, що тенденція скорочення є більшою для сільської місцевості. Найбільш суттєві зменшення кількості культурних закладів клубного типу характерні для Тернопільської області, де в порівнянні з 2001 роком у 2006 році загальна їх кількість зменшилася на 33 одиниці, в той час як для міст області цей показник рівний 9-ти, причому він утримувався стабільно протягом трьох останніх років. Дещо відмінна ситуація проглядається у Львівській області де найбільше зменшення кількості закладів клубного типу приходить на 2005 рік після чого в 2006 році показник зменшення кількості клубних закладів зрівнюється із цим же показником для міських населених пунктів. Це говорить про те, що намітились позитивні тенденції в області щодо відкриття у сільській місцевості Львівської області культурних закладів клубного типу.

Для Івано-Франківської області характерне різке зменшення клубів у сільській місцевості до 2003 року, після чого їх кількість залишається незмінною, зате в

міській місцевості кількість клубів, що закриваються, збільшується.

Слід відзначити, що через високий рівень зношеності основних фондів фактичні втрати потенціалу інфраструктури сільських територій істотно перебільшують офіційні дані.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Як справедливо відзначають провідні вітчизняні фахівці з теорії народонаселення [6], зменшення чисельності мешканців країни, значною мірою зумовлене соціально-економічною кризою. Сучасний тип відтворення народонаселення, найреальнішою перспективою якого принаймні для економічно розвинених країн є нульовий приріст, з усією гостротою поставив проблему значного поліпшення якісних характеристик населення. Найбільшою ж гостротою ця проблема набула в Україні та деяких інших країнах, що невиправдано довго затримались на стадії перехідного періоду в розвитку економіки та які фактично позбавлені перспективи нарощення кількісних параметрів розвитку народонаселення. Разом з тим, враховуючи низьку ефективність прямих впливів на характер демопроцесів, політика в галузі народжуваності повинна орієнтуватися не на зміну історичного типу народжуваності, а на відповідні зміни режиму народжуваності, тобто головна мета демополітики повинна спрямовуватись на уповільнення подальшого падіння інтенсивності репродуктивної функції населення з одночасним нарощенням його якісних параметрів, що здебільшого залежить від вирішення соціально-економічних проблем населення.

Література:

1. Рынoк труда, занятость населения, экономика ресурсов для труда: Учеб. пособие / под ред. проф. А. И. Рофе. — М.: Издательство "МИК", 1997. — 160 с.
  2. Лыч Л.М. Структурні зрушення у трудових ресурсах // Держава та регіони: науково-виробничий журнал. — 2004. №1. — С.117—123.
  3. Біттер О.А., Березівський П.С., Мельник В.С. Ефективність сільсько-господарського виробництва і рівень життя сільського населення. — Львів: ЛДАУ, 1997. — 188с.
  4. Махсма М.Б. Рівень життя сільського населення // Економіка АПК. — 2002. — № 3. — С. 112—117.
  5. Тархов П.В. Підвищення якості життя сільського населення шляхом регулювання державного сектору економіки: Соціально — економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: Матеріали Сьомих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. Економістів-аграрників, Київ, 9—10 лист., 2005 р./ Редкол.: П.Т. Саблук та ін. — К.: ННЦ "ІАФ", 2005. — С. 542—548.
  6. Лыч Л.М. Ефективність відтворення трудового потенціалу України: Монографія. — К.: Енергія плюс, 2007. — 212 с.
  7. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2007 рік. Головне управління статистики у Тернопільській області. Тернопіль, 2008. — 463 с.
  8. Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2007 рік. Головне управління статистики у Івано-Франківській області. Івано-Франківськ, 2008. — 523 с.
  9. Статистичний щорічник Львівської області за 2007 рік. Головне управління статистики у Львівській області. Львів, 2008. Частина. 1—367 с.
- Стаття надійшла до редакції 26.04.2009 р.*